

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ І РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ

УДК 286.12

DOI <https://doi.org/10.32420/2306-3548/2024.95.04>

Ілля Луковенко

МЕНОНІТСТВО В КОНФЕСІЙНОМУ ЛАНДШАФТІ ДОНЕЧЧИНИ (XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)

У статті аналізується процес становлення та організації менонітських громад на Донеччині в кінці XVIII – початку XX ст. в контексті політики російського уряду з залюднення цих територій за рахунок переселенців з країн Європи. Аналізуються, узагальнюються та уточнюються тенденції та процеси, що були характерними для виникнення та розвитку менонітських громад як елементу тодішнього конфесійного ландшафту Донеччини упродовж всього періоду його існування у дорадянський період. Ставши елементом етноконфесійного ландшафту тодішньої Донеччини, європейські колоністи принесли культуру релігійного життя (яка частково вплинула і на релігійне життя оточуючого середовища), заснували поселення, значним чином сформували відповідну інфраструктуру, а головне показали різноманітність етноконфесійної картини Донеччини, де європейська складова стала однією з вирішальних.

Менонітські громади Донеччини розглядаються як важливий елемент конфесійного життя регіону, як частина історії так званого «Євродонбасу», концепції, яка підкреслює європейське коріння регіону в цілому та релігійної його історії зокрема.

Ключові слова: менонітство, Донеччина, Приазов'я, німецькі колонії, Маріупольський менонітський округ, церковні меноніти, братські меноніти.

Ілля Lukovenko

MENNONITES IN THE CONFESSIONAL LANDSCAPE OF DONETSK REGION (XIX – EARLY XX CENTURY)

The article analyzes the process of formation and organization of Mennonite communities in Donetsk region in the late 18th and early 20th centuries in the context of the policy of the Russian government to populate these territories at the expense of immigrants from European countries. The trends and processes that were characteristic of the emergence and development of Mennonite communities as an element of the then confessional landscape of Donetsk region throughout the entire period of its existence in the pre-Soviet period are analyzed, summarized and clarified. The European colonists, who became an element of the ethno-confessional landscape of Donetsk at that time, brought the culture of religious life (which partly influenced the religious life of the surrounding environment), founded settlements, significantly formed the corresponding infrastructure, and most importantly showed the diversity of the ethno-confessional picture of Donetsk, where the European component became one of the decisive.

The Mennonite communities of Donetsk region are considered an important element of the religious life of the region, as part of the history of the so-called «Eurodonbas», a concept that emphasizes the European roots of the region in general and its religious history in particular.

Key words: Mennonites, Donetsk region, Azov region, German colonies, Mariupol Mennonite district, Church Mennonites, Brethren Mennonites.

Постановка проблеми. Звернення до теми формування етноконфесійного ландшафту сучасної Донеччини саме в контексті етноконфесійного життя переселенців з європейських країн має допомогти віднайти нові концепти ідентичності регіону, звернути увагу на його європейське коріння, яке є давнішим за другу половину XIX ст. (період, коли роль європейських інвесторів в формуванні промисловості регіону та в цілому його соціокультурного та економічного життя, є найбільш наочним) та,

врешті-решт, подолати міфи та спотворені уявлення про регіон в контексті російських наративів (т.зв. «ісконно русские земли»).

Ця тема набуває ще більшого загострення в контексті збройної агресії РФ проти України спочатку (з 2014 р.) гібридно, а з лютого 2022 р відкрито, адже всі ті локації, що розглядаються в дослідженні, населені пункти, що були центрами менонітського життя регіону, зараз перебувають у епіцентрі бойових дій, зазнають руйнування. Значну

кількість назв населених пунктів, що згадуються в цій статті, можна зараз знайти у зведеннях з фронту. Відповідно, виникає величезна проблема втрати етнорелігійної та, ширше, культурної, спадщини регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фокусування уваги на етноконфесійних проблемах сходу України (їх історії та сучасності) в умовах нинішніх реалій спонукало дослідників приділити цій проблемі особливу увагу. Особливо етно-політичні та демографічні студії з'являються в останні три роки, що, безумовно, спричинено подіями російської агресії та фокусуванням певної частини дослідників на історичних та сучасних питаннях східної України. Варто відзначити в цьому відношенні праці співробітників Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України В. Войналовича та Н. Кочан¹. Інших дослідників, зокрема з Інституту історії України НАНУ Л. Якубову², В. Молчанова³. Серед вітчизняних фахівців, які розглядають в цілому історію заселення східної України, та, зокрема, переселення іноземних колоністів (зокрема і менонітів), їх соціально-економічне становище, релігійні аспекти та соціокультурний розвиток увагу привертають дослідження Ю. Ніколаєця⁴, В. Васильчука⁵, І. Кулиніча⁶, Т. Захарченко⁷ та ін. Регіональний зріз проблеми європейських переселенців переважно в соціокультурному та етнічному (але частково і релігійному) аспектах досліджували О. Безносова⁸, С. Татарінов⁹,

Ю. Полідович¹⁰, Ю. Тухватуліна (Манякіна)¹¹ тощо.

В цілому ж треба зробити висновок, що цілісного та всебічного аналізу формування конфесійного розмаїття тодішньої Донеччини, в тому числі і окремих її елементів (зокрема і раннього протестантизму, включаючи лютеранство), на сьогодні немає. В існуючій літературі наявні узагальнені та часто неконкретні виклади цих процесів, які подеколи потребують уточнення а інколи і суттєвого корегування.

Метою статті є аналіз процесу формування релігійної мережі переселенців з країн Європи, що сповідували менонітство у двох їх версіях: церковній та братській на Донеччині в період кінця XVIII – початку XX ст. в контексті процесів залюднення та формування конфесійного ландшафту цього регіону.

Виклад основного матеріалу. Поява в межах сучасної Донеччини віруючих менонітів була продовженням колонізаційної політики, яку почала проводити ще Єлизавета Петрівна, а активно продовжила Катерина II з 60-х рр. XVIII ст. Меноніти стали частиною цього процесу наприкінці 1780-х рр.

На відміну від інших переселенців (поява яких в першу чергу визначалася соціально-економічними мотивами), мотиви переселення колоністів-менонітів з району Західної Пруссії в кінці 1780-х рр. були значною мірою релігійними. Доктрина релігійного пацифізму – один з основних постулатів менонітського світогляду та вчення – викликала різке неприйняття її послідовників в охопленій релігійними війнами Європі XVII – XVIII ст. з боку основної маси населення. Масові гоніння змусили значну частину нідерландських менонітів переселятися ще з 1560-х рр. на запрошення польських королів до Західної Пруссії (тепер територія Польщі) в область Данцига (тепер Гданськ), Ельбінга (тепер Ельбдонг) і Марієнбурга (тепер Мальборк) під владу Польської корони, а звідти (після поділу Речі Посполитої), під тиском промлітаристські налаштованих пруських королів (в першу чергу кайзера Фрідріха Вільгельма II, за правління якого перші родини менонітів і переселилися до південноукраїнських земель) – в Російську імперію.

Крім звичайних для всіх поселенців умов (звільнення від усіх податків терміном на 10 років,

¹ Войналович, В., Кочан, Н. (2014). Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ: ІПіЕНД імені І. Кураса НАН України, 2014.

² Якубова, Л. (2014). Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Інститут історії України НАНУ.

³ Молчанов, В. (2015). Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України.

⁴ Ніколаєць, Ю. (2012). Поселенська структура населення Донбасу: етнополітичний аспект динаміки. Київ: ІПіЕНД імені І. Кураса НАН України, 2012.

⁵ Васильчук, В.М. (2004). Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII-початок XXI ст. Київ).

⁶ Кулиніч, І. (1996). Нариси з історії німецької колонізації в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України.

⁷ Захарченко, Т. (2008). Німецькі та менонітські колонії північного Приазов'я: система управління колоніями (кінець XVIII – XIX ст.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 14. Рівне. С. 17–23.

⁸ Безносова, О. (2003). Менониты конгрегаций «Мемрик» и их православные соседи (1885-1917). Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения). Донецк. С. 116-124.

⁹ Татарінов, С.Н. (2012). Немцы в Бахмутском уезде в XVIII – начале XX столетий. VII Научно-практическая конференция «Спецпроект: анализ научных исследований» (14-15 июня 2012 г.) URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/is1_tatarinov.htm

¹⁰ Полідович, Ю.Б. (2006). Немецкие колонии на территории современной Донецкой области. Літопис Донбасу. Донецьк. № 16. С. 96.

¹¹ Тухватуліна, О. (2011). Трансформація релігійного життя німецькомовного населення північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Вісник Маріупольського державного університету. Філософія, культурологія, соціологія. Вип. 1. С. 132-133; Манякіна, О.С. (2015). Релігійні засади суспільного буття німецьких колоністів північного Приазов'я. Вісник Маріупольського державного університету. Філософія, культурологія, соціологія. Вип. 10. С. 106-107.

виділення земельного наділу по 65 десятин на родину, також 500 крб. на проїзд і обзаведення господарством), менонітам було обіцяно звільнення від військової (що для них було головним) і цивільної повинностей, внутрішнє релігійне самоврядування, що для них також було немало-важним.

Однак, меноніти були змушені погодитися і на деякі обмеження їх релігійних прав: як і всім «іноземним християнам», їм заборонялося вести місіонерську діяльність серед православного населення, заборонялося створювати семінарії для підготовки проповідників.

Привілеї менонітам підтверджувалися «найвищою» грамотою Павла I (від 6 вересня 1800 р.), Маніфестом Олександра I (від 20 лютого 1804 р.) та указом Миколи I (від 19 листопада 1838 р.).

Липень 1789 р. став часом, коли послідовники Менно Сімонса вперше ступили на південноукраїнські землі. Перша переселенська хвиля охопила головним чином незаможні родини та одинаків з Західної Пруссії (район Данцигу, теперішнього Гданська), проте вже наступні групи склалися із заможних осіб, які не витримували конкуренції з пруськими буржуа. Ці колоністи створювали на отриманих від уряду землях господарства сільськогосподарського спрямування.

Спочатку, у 1789 р., була заселена Хортицька волость Катеринославського повіту Катеринославської губернії: до Катеринославського повіту прибуває 228 родин менонітів. Там ними було засновано 8 менонітських колоній – Хортицька, Кронсвейде, Острів Хортиця, Ейнлаге, Неенбург, Шенгорст, Розенталь та Неендорф. Так був заснований Перший (т.зв. – Хортицький) менонітський округ. Ці колонії самі меноніти називали материнською Колонією – *Moeder kolonies* або Старою Колонією.

У 1800 р. 150 родин (значно більш заможних, ніж перша хвиля Хортицького округу, адже влада взяла курс на запрошення заможних, щоб самій не витрачати власні гроші на їх утримання) переселилися на р. Молочні води у Мелітопольському повіті Таврійської губернії, отримавши до 120 тис. десятин землі. Цим було покладено початок існуванню Другого (т.зв. – Молочанського) менонітського округу.

Згодом земель, виділених царським урядом менонітам, вже не вистачало, населення зростало. І вже на цьому етапі ми фіксуємо появу перших менонітських поселенців на території сучасної Донеччини: частині менонітів були виділені нові землі ще східніше – на землях Маріупольського грецького округу Катеринославської губернії. Серед іншого це стало можливим за рахунок виділення (шляхом розмежування) невикористаних земель грецької громади та передачі

їх новоприбулим. На відміну від перших двох округів, ці землі були заселені не переселенцями з Європи, а стали першим прикладом виокремлення населення із вже існуючих колоній.

Це сталося у 1835 р., і тоді 145 родин з Хортицького менонітського округу переселилися східніше. Так було покладено початок **Третьому** (або т.зв. – **Маріупольському**) менонітському округу, який був заснований у 1852 р.

Адміністративним центром округу стала колонія **Бергталь** (нині с. Республіка – село Нікольської селищної громади Маріупольського району Донецької області), де згодом був збудований великий молитовний будинок.

Всього тут впродовж 1836-1852 рр. сформувалися п'ять менонітських колоній. Спочатку вони адміністративно належали до Хортицького округу, а у 1852 р. виокремилися та утворили Третій (маріупольський) менонітський округ [Ніколаєць, 2012, 51]. Зауважимо, що меноніти переважно за походженням були фламандцями, фризами, нижніми саксонцями.

Цими п'ятьма колоніями Третього (маріупольського) менонітського округу були: **Бергталь** (колонія № 1, заснована у 1836/37 р., у 1874 р. менонітське населення цієї колонії поповнилося вихідцями зі Східної Пруссії; інші історичні назви – Бодні, Петропавлівка, Республіканське; тепер с. Республіка), **Шенфельд** (колонія № 2, заснована у 1837 р., тепер с. Ксенівка), **Шенталь** (колонія № 3, заснована у 1838 р., тепер с. Новороманівка). Пізніше засновуються колонії **Гейбуден** (колонія № 4, заснована у 1841 р., тепер с. Сергіївка), та **Фрідріхсталь** (колонія № 5, заснована у 1852 р., тепер с. Федорівка). Згодом, була заснована шоста колонія – **Луїзенталь** (згодом – Семенівка, знаходилася у 2-х км. на південний схід від колонії Шенталь, не збереглася, до 1970-х рр. існувало с. Семенівка, але було ліквідовано, тепер це приблизно між селами Новороманівка (Шенталь) та Новогригорівка). Всі ці села (колишні колонії) нині входять до Нікольської селищної громади Маріупольського району Донецької області (за новим адміністративно-територіальним устроєм).

У кожній з колоній працювала початкова школа. Колоністи обробляли землю, першими запровадили чотириріпільну систему землеробства, сівозміну. Сіяли жито і пшеницю, займалися садівництвом, городництвом та тваринництвом. Колоністи звільнялися від оподаткування, рекрутської служби, мали право будувати фабрики, заводи, займатися торгівлею.

Три менонітські округи півдня України, а саме Хортицький, Молочанський та Маріупольський, утворювали «Новоросійське братство менонітів». На початку 1870-х рр. у Маріупольському

менонітському окрузі мешкало близько 3 000 віруючих менонітів¹².

Це були перші менонітські поселення на території Донецької області. У С. Татарінова можна знайти інформацію, що у 1790-96 рр. у Маріупольський менонітський округ переселилось 117 родин (насправді 118)¹³. Але ця інформація є неточною. Складається враження, що мова йде про територію Донеччини. Але це не так. По-перше, тоді Маріупольського округу не існувало, по-друге, ці родини оселилися частково у вже існуючих колоніях, а частково (менша частина – 32 родини) в межах тодішніх Олександрівського (з частини якого згодом дійсно буде виокремлено повіт, названий Маріупольським) та Новомосковського повітів, де заснували колонії Шенвізе (тепер частина Запоріжжя) та Кронстартен (тепер частина м. Підгородне Дніпровського району Дніпропетровської області) відповідно. Це була друга хвиля поселенців, які влилися у Хортицький округ. Отже, саме ці акції безпосередньо до території сучасної Донеччини відношення на мали.

Також у сучасній українській літературі, присвяченій етноконфесійній історії Донеччини¹⁴, міститься неправильна інформація, що центром Маріупольського менонітського округу була колонія Остгейм (сучасне Бойківське, до 2016 р. – Тельманово). Колонія Оспгейм була заснована значно пізніше та була не менонітською, а стала центром пієтизму на Донеччині. Ще раз вкажемо, що центром округу була колонія Бергталь.

Упродовж другої половини – кінця XIX ст. меноніти розселяються не тільки у Приазов'ї, а й опановують центральну частину Донеччини (Бахмутський повіт)¹⁵. Саме там з'являється ще один потужний менонітський центр на території області. Як і лютеранські, менонітські колонії утворювалися шляхом скуповування земель у місцевих поміщиків заможними колоністами через збільшення населення та нестачу земель у материнських колоніях. І далі вже на ці землі переселялися ті, хто цього потребував.

В рамках цього процесу на середину 1880-х рр. припадає заснування т.зв. «**мемрицьких колоній**». Цей центр менонітів на Донеччині веде початок з середини 1880-х рр., коли керівництво молочанських менонітів придбало у поміщиків М. Котляревського та П. Карпова майже 12 тис. десятин землі.

¹² Любашенко, В. (1995). Історія протестантизму в Україні. Львів: Видавнича Спілка «Просвіта». С. 185.

¹³ Татарінов, С.Н. (2012). Немцы в Бахмутском уезде в XVIII – начале XX столетий.

¹⁴ Див. напр.: Донбас в етнополітичному вимірі. (2004). Київ: ППЕНД ім. І. Кураса НАН України. С. 49; Войналович, В., Кочан, Н. (2014). Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. С. 28; Ніколасць, Ю. (2012). Поселенська структура населення Донбасу: етнополітичний аспект динаміки. С. 51.

¹⁵ Татарінов, С.Н. (2012). Немцы в Бахмутском уезде в XVIII – начале XX столетий.

І саме туди переселилися меноніти з молочанських колоній Гальштатт та Гнаденфельд Таврійської губернії. Всього тут оселилася 221 родина менонітів загальною кількістю 2147 осіб. Всього в цих краях було засновані такі колонії (всього десять), як: **Бандорф** (тепер с. Орлівка), **Ебенталь** (тепер с. Миколаївка), **Карпівка** (тепер с. Карлівка), **Котлярівка** (тепер селище Котлярівка), **Марієннорт** (тепер с. Калинове), **Мемрик** (тепер с. Мемрик), **Міхаельсгейм** (тепер с. Михайлівка), **Нордгейм** (тепер с. Маринівка), **Вальдек** (тепер с. Лисівка), **Олександргоф** (або **Олександрівка**; тепер с. Олександропіль). Всі населені пункти на теперішній час знаходяться у підпорядкуванні Новоградівської міської громади Покровського району Донецької області. Єдине виключення – селище Котлярівка – це селище у підпорядкуванні Покровської міської громади Покровського району Донецької області.

У усіх колоніях були засновані школи. А у колонії Котлярівка (найвіддаленіший від решти) братськими менонітами був облаштований молитовний будинок.

Через кілька років, у 1888 р., на придбаних у князя Голіцина землях приблизно за 35 км. від Горлівки керівництвом Молочанських колоній було засновано ще одну колонію – **Олександропіль** (тепер с. Олександропіль, до 2016 р. Розівка, Іллінівської сільської громади Краматорського району Донецької області; не плутати із лютеранською колонією Катариненфельд, тепер з такою ж назвою – с. Олександропіль – село Очеретинської селищної громади Покровського району Донецької області). У релігійному відношенні вона підпорядковувалася мемрицькому центру. А у 1895 р. приватним шляхом було придбано ще кілька десятин землі та засновано кілька поселень під загальною назвою **Осокінські хутори**.

Спершу релігійні служби мемрицьких громад відбувалися у пристосованому приміщенні кінського манежу у колонії Мемрик. Згодом воно було розширене та реконструйоване, а у 1890 р. було отримано дозвіл влади на використання приміщення для релігійних потреб. Ще через деякий час, коли існуючої будівлі вже не вистачало, на території колонії Марієнорт (Калинове) було у 1897-1898 рр. збудовано нове велике приміщення для молитовного будинку¹⁶. Це був молитовний будинок церковних менонітів. Мемрицькі колонії були чисельними, у 1912 р. у всіх цих поселеннях проживало близько 3, 5 тисяч віруючих¹⁷.

Ще один центр менонітів склався, коли у 1888 р. керівництво колонії Хортиця придбало у нащадків графа Павла Ігнат'єва у верхів'ях р.

¹⁶ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 105.

¹⁷ Безносова, О. (2003). Меннониты конгрегаций «Мемрик» и их православные соседи (1885-1917). С. 117.

Казенний Торець 14 125 десятин землі за 929 тис. золотих карбованців. У 1889 р. на цій ділянці було засновано 7 поселень-колоній: **Катеринівка № 1** (1889 р. – тепер с. Катеринівка Іллінівської сільської громади Краматорського району Донецької області), **Романівка № 2** (1890 р., Червоний Колодязь, тепер с. Романівка, Іллінівська сільська громада Краматорського району Донецької області), **Леонідівка № 3** (1889 р. – тепер с. Леонідівка, Торецька міська громада Бахмутського району Донецької області), **Нью-Йорк № 4** (з 1892 р., у 1951-2021 рр. смт. Новгородське, тепер смт. Нью-Йорк, Торецька міська територіальна громада Бахмутського району Донецької області), **Миколаївка № 5** (Кронштадт, згодом Червоний Кронштадт, 1884 р., до 2016 р. – с. Правдівка, тепер с. Стара Миколаївка, Іллінівська сільська громада Краматорського району Донецької області), **Гнатівка № 6** (1889 р., тепер с. Гнатівка, Іллінівська сільська громада Краматорського району Донецької області), **Олексіївка № 7** (1890 р., вона ж Щербинівський, вона ж Смирнова, тепер сел. Зоря, Іллінівська сільська громада Краматорського району Донецької області). Їх церковним центром стала колонія Нью-Йорк.

Таким чином, на території Донецької області утворився ще один центр менонітів (церковних менонітів, у колонії Нью-Йорк мешкали і братські меноніти, також була і невелика частка лютеран).

Філією Нью-Йоркського приходу став **Борисівський менонітський церковний приход** (заснований у 1892 р.), що складався з трьох парафій: № 1 **Кіндратівка** (1892 р., тепер с. Кіндратівка), № 2 **Ніколайфельд (Ніколайпіль, тепер с. Миколайпіль)** та № 3 **Любомирівка** (Федорівка, точне місце невідомо, орієнтовно північніше колонії Ніколайпіль). Всі три нині відносяться до Дружківської міської громади Краматорського району Донецької області. Населення колонії Кіндратівка було переважно братсько-менонітським. Тут у пристосованому у школі приміщенні відбувалися молитовні зібрання.

Мемриксський, Нью-Йоркський та Борисівський приходи були трьома комплексами менонітських поселень в цій частині Донеччини у ті роки¹⁸.

Ще кілька колоній менонітів відомо в північній частині сучасної Донецької області, на території Ізюмського повіту Харківської губернії.

Тут менонітами, зокрема, були засновані колонії **Беззаботівка** (нині с. Беззаботівка, заснована у 1888 або 1890 р.) та **Шаврово** (тепер с. Шаврово). Обидві тепер – Олександрівська селищна територіальна громада Краматорського району Донецької області. Тут проживали переважно братські меноніти. У Беззаботівці проживали також лютерани та баптисти.

¹⁸ Полидович, Ю.Б. (2006). Немецкие колонии на территории современной Донецкой области. С. 96.

Молочанськими менонітами у 1888 р. були засновані колонії **Самійлівка** (тепер однойменне село) та **Шестаківка** (тепер однойменне село), обидві у Олександрівському районі. Хортицькими менонітами у 1890 р. на території Ізюмського повіту була заснована колонія **Петрівка** (Науменково № 2, тепер с. Майдан, Черкаська селищна територіальна громада Краматорського району Донецької області). В колонії віруючі облаштували молитовний будинок.

Менонітська громада Донеччини не була моногенною. Вона складалася з двох нерівновеликих спільнот: церковних та братських менонітів. Розглянемо в цьому аспекті, які процеси відбувалися в цих спільнотах.

У церковному відношенні церковні меноніти управлялися старшинами (пресвітерами), які здійснювали богослужіння та читали проповіді. Особливе місце належало дякону. Він завідував суспільною благодійністю, яка у менонітів була глибоко розвинута¹⁹. Система церковного устрою ще з першопочаткових часів зародження цього руху, будувалася на конгрегаційних (пресвітеріанських) началах – кожна громада була незалежною. В умовах гонінь, що зазнавали меноніти в XVI-XVII ст., така форма церковної організації була єдино можливою. Духовні очільники обиралися пожиттєво, платня була або суто символічною, або її не було взагалі²⁰. На старійшин покладалася функція суспільно-духовного контролю за життям колоністів, як на соціальному, так і сімейно-індивідуальному рівнях²¹.

Багато українців, працюючи у менонітів, відвідували їх молитовні збори, дізнаючись ази протестантського вчення і стаючи його прибічниками. Велику роль в розвитку протестантських ідей на Україні зіграли також благодійні проекти менонітів. Вони будували багато шкіл, лікарень, притулків не лише для своїх єдиновірців, але і для місцевого українського населення.

Ще задовго до переселення до України в середовищі менонітів почали виникати суперечки щодо певних питань церковної дисципліни та богослужбових традицій. Серед іншого, стали об'єднуватися як окремі громади прихильники суворої ізоляції від грішного світу (переважно фламандці за походженням) та більш демократичні меноніти, ті, хто припускав можливість церковного спілкування

¹⁹ Душка, В. (1999). Від старовини глибоко до наших днів: Нариси історії Тельманівського р-ну Донецької обл. Донецьк. С. 44-45.

²⁰ Клаус, А. (1869). Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. С. 157.

²¹ Манякіна, О.С. (2015). Релігійні засади суспільного буття німецьких колоністів північного Приазов'я. Вісник Маріупольського державного університету. Філософія, культурологія, соціологія. Вип 10. С. 106-107.

з християнами близьких конфесій та більш вільних форм богослужіння (переважно фризи за походженням)²². Зокрема, ще з давніх часів у середовищі менонітів не було одностайності щодо відношення до тих віруючих, які з тих чи інших причин покинули братство, а потім повернулися (існували жорстка та помірні лінії відношення до них).

Реалії колоністського життя, особливості соціально-економічного розвитку, зокрема, розшарування поселенців за майновим, економічним становищем накладали додаткові привиди для розділень.

Для розуміння цього треба окреслити особливості громадського життя в менонітських колоніях.

Так, якщо в Європі вся повнота влади зосереджувалася в руках церковних старшин, то в умовах колоністського життя вагому роль стала відігравати сільська громада, яка стала альтернативою для церковної влади, що породило конфлікти між духовними і світськими старшинами, пов'язані з боротьбою за вплив і владу в менонітських колоніях.

Основною формою соціальної (світської) організації менонітів була громада-власник, що складалася за схемою «господарство-колонія» (господарство – двір-садиба, 65 десятин землі та право користування громадськими пасовищами; колонія – решта домогосподарств), які мали власне управління та громадські інституції. Громада була колективним власником землі (на правах вічного користування). Хоча існувала і приватна власність на землю. Громада була відповідальною за усіх і кожного окремо. Вона була автономною у всьому, що стосувалося внутрішнього управління. Меноніт, що не мав наділу, втрачав право брати участь в рішенні колоністських справ. Податок за землю сплачувала громада, включаючи і безземельних. Вже до середини ХІХ ст. розшарування серед общинників досягло дуже високого рівня²³.

На відміну від сільської, релігійна громада була демократичнішою. Вона рахувала будь-якого колоніста менонітом, незалежно від того, чи мав той нерухомість, чи ні. Релігійна громада грала ключову, визначальну роль в житті колоністів. Відлучення від церкви означало позбавлення колоніста усіх прав і фактично вигнання його з колонії. Враховуючи той факт, що меноніти вважали себе громадою обраних, отже кожен віруючий ніс відповідальність перед Богом не тільки за власну моральність, але і чистоту душ своїх одновірців. Відтак, серед них надзвичайно велике значення мали церковна дисципліна та широко поширена практика церковних покарань

(відлучення) за побутові гріхи (пияцтво, тютюнопаління тощо). У формі обмеження цивільних прав щодо віруючих, які провинилися, поширеними були економічний бойкот, вигнання з громади тощо.

Маючи важелі впливу на церковну дисципліну, церковна влада не мала таких важелів у світських питаннях, зокрема при відносинах із владою. Власне, створення Конвенту у 1851 р. і стало спробою вирішити це питання.

Найчастіше сільська і релігійна громади територіально співпадали. Але, сільська громада, як правило, об'єднувала менонітів однієї колонії, а релігійна іноді включала не одну, а декілька (як, наприклад, мемрикска та нью-йоркська – вони об'єднували віруючих всіх колоній, що були навкруги, а центрами були відповідно Мемрик та Нью-Йорк).

Соціально-економічне розшарування накладало додаткові привиди для розділень та створювали ґрунт для конфліктів між заможними та незаможними колоністами. Зокрема, особливістю побудови менонітського соціального життя був принцип формування органів самоврядування (причому, як церковного, так і сільського). Хоча право голосу в зборах церковних громад мали всі дійсні (тобто охрещені) їх члени, то на сільських сходах їх мали лише т.зв. «повні господарі». І сільські, і церковні старости обиралися з «повних господарів». Таким чином, безземельні сини і їх нащадки, незалежно від рівня освіти і особистого статку, були ущемлені в своїх як соціальних, так і релігійних правах. З ростом числа безземельних подібна несправедливість створювала ґрунт для глибокого внутрішнього конфлікту всередині менонітських громад, що позначилося, насамперед, на релігійному житті менонітських громад. Власне, в середовищі останніх і виникали та живилися альтернативні офіційній церковній – дисидентські рухи, що ставали опозицією (як соціально-економічною, так і релігійною) для офіційної церковної менонітської влади.

Свою роль у конституванні окремих менонітських спільнот відіграла діяльність, ідеї та проповіді лютеранського пастора Едуарда Вюста, а після його смерті І. Каппеса (колишнього вчителя однієї з Маріупольських колоній), активного та завзятого проповідника, який стояв на позиціях, більш радикальних, ніж Вюст²⁴. Їх ідеї розповсюджувалися та набували поширення серед всіх колоністів, як лютеран, так і менонітів.

Вюстівські групи виникають ще у 1840-х рр. у багатьох колоніях півдня України. Вюстівці проголосили себе «прощеними грішниками, яких чекає рай». У 1855 р. з однієї такої групи вюстівців, що мешкали у Маріупольському окрузі, виділився рух гюпферів (від нім. *Hupfen* – стрибати), які у своїх

²² Войналович, В., Кочан, Н. (2014). Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. С. 29.

²³ Тухватуліна, О. (2011). Трансформація релігійного життя німецькомовного населення північного Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Вісник Маріупольського державного університету. Філософія, культурологія, соціологія. Вип. 1. С. 132-133.

²⁴ Бондарь, С. (1916). Секта менонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России). С. 112.

богослужіннях використовували екстатичні, вільні від організованих культових правил решти менонітів, практики (зокрема танці, які вони виправдовували прикладом царя Давида) та вважали себе істинними послідовниками Менно Сімонса.

У релігійному відношенні гюпфери закидали іншим менонітам відхід від першопочаткового менонітства, зокрема, практику хрещення у 18-річному віці, що ними вважалося відходом від вчення М. Сімонса про свідоме хрещення по вірі, а не обмежене якимись часовими вимірами. Тож виходить, що один з головних об'єктів критики гюпферів – обряд хрещення, яке здійснюється у менонітів над особами, що досягли певного віку за умови знання Катехізісу. Гюпфери же вважали таке хрещення формальним, таким, що не відповідає вченню М. Сімонса про хрещення по вірі, яке вимагає попереднього звернення до Бога того, хто має пройти цей обряд. Також розбіжності були і з приводу спасіння. Так, ортодоксальні меноніти на перше місце висували положення про особисте спасіння працею, тоді як гюпфери ставили на перше місце особисту віру, бачачи в ній основний шлях спасіння від гріхів людських.

Першопочатково вюстівські ідеї, а також згодом гюпферство навіть знаходили підтримку в середовищі принаймні деяких сільських старост та духовних, церковних менонітських старшин. Втім, в міру радикалізації руху і прояви його спрямованості проти «окостеніння» віри, у 1850 – 1860-і рр. в менонітських колоніях позначилася внутрішня релігійна боротьба, яка і призвела до розділення.

Розповсюдження альтернативних офіційній менонітській доктрині та практиці ідей, спонукало офіційні менонітські структури до певних дій. Зокрема, у 1851 р. ортодоксальні (вони ж церковні, або староменоніти) меноніти, намагаючись втримати ситуацію, засновують т.зв. церковний конвент – особливий дорадчий орган, в який увійшли найбільш шановані менонітські старійшини для вирішення релігійних суперечок та конфліктів. Для гюпферів, сама поява яких стала реакцією на це, сам факт створення такого органу став каменем спотикання, адже це порушувало традиційні права кожної менонітської громади на самоврядування (церковний устрій менонітів традиційно будувався на конгрегаційних засадах – автономія кожної громади та невизнання якогось надоргану).

Ситуація ускладнювалася – гюпфери, соціальну основу яких складали нижчі, незаможні, верстви колоніального населення, органічно не сприйняли діяльність конвенту, вони перехрещували навернених та охрещених церковними менонітами, проводили активну місіонерську діяльність в колоніях по всьому півдню та сходу України. В свою чергу конвент здійснював суворі репресії проти гюпферів, аж до позбавлення їх колоністського звання.

Це призвело в 1860 р. до остаточного розколу серед менонітів. Частина менонітів, що відкололася (основу яких складали гюпфери), об'єдналася і стала називати себе «братськими менонітами» (або істинними менонітами). Значною мірою в середовищі саме братських менонітів, або принаймні під їх значним впливом відбудеться виникнення і організаційне оформлення баптизму.

Зазначимо, що братськими менонітами не обмежується перелік альтернативних менонітських груп, відомі також Друзі Єрусалиму (темплери), Церква Ісходу, Церква Альянсу тощо. Власне, всі ці дисидентські рухи загалом відомі під узагальненою назвою новоменонітів, на протиположність староменонітам.

У 1872 новоменонітські громади об'єдналися в Союз новоменонітського братства, і в тому ж році відбулася їхня перша конференція. Після важких переговорів уряд визнав їх в якості самостійної релігійної організації, і вони отримали назву братські меноніти. З 1883 р. стали відбуватися конференції «старих» (або церковних) менонітів.

Така ситуація була, наприклад, у мемрицьких колоніях, де, як ми вже вказували, поруч із церковними менонітами проживали і прибічники братських менонітів (новоменонітів) конгрегації Ріккенау (Ріккенау, вона ж Рюккенау, Драний Нумер, Широка Поляна, Вузлове – колонія, з 1874 р. центр братськомнонітської громади на півдні України, тепер с. Козолугівка Токмакського району Запорізької області)²⁵. Центром їх поселення і стала одна з мемрицьких колоній – колонія Котлярівка. У 1888 р. ними було придбано будівлю, яку пристосували під молитовний будинок. Але тривалий час богослужіння в ньому відбувалися без дозволу (без згоди поліції та єпархіального православного керівництва). Віруючі клопотали щодо дозволу побудувати новий будинок, вже офіційний. Але, оскільки вже існував молитовний будинок у Мемрику (для влади було байдуже – братські чи церковні, одне слово – меноніти), то у будівництві було відмовлено. Існуючий молитовний будинок у Котлярівці був закритий аж до 1893 р., але у цьому році знову богослужіння відновилися, але у 1896 р. знову цей молитовний будинок братських менонітів був закритий. Але вже наступного, 1897 р., завдяки клопотанням віруючих, було отримано дозвіл на відновлення богослужінь. Того ж року відбулося відкриття і нового молитовного будинку. У 1900 р. братські меноніти Котлярівки отримали незалежний від Ріккенау статус та стала називатися «Мемрик-Котлярівка». Братсько-менонітська громада тут хоча і поступалася церковно-менонітській за чисельністю, однак також була

²⁵ Бондарь, С. (1916). Секта менонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России). С. 137.

немалою: у 1887 р. вона нараховувала бл. 400 осіб, а у 1888 р. вже 632²⁶.

Саме братськими менонітами у ці роки було засновано цілу низку дочірніх колоній в інших місцевостях Бахмутського повіту, а також в інших, зокрема Харківській губернії (вже згадувані Беззаботівка, Шаврово). Переважно братсько-менонітським було і населення колонії Кіндратівка.

Відносини між церковними та братськими менонітами були напруженими, часто лінія розмежування проходила по родинах, де, наприклад, чоловік міг належати до братських менонітів, а жінка до церковних і навпаки, або, коли діти ставали братськими менонітами, а батьки були вірними церковного менонітства.

Чисельність менонітів у регіоні почала суттєво зменшуватися на початку 70-х рр. XIX ст., коли в результаті колоністської реформи меноніти були позбавлені статусу іноземних поселенців і відповідного права на внутрішнє самоврядування (1871 р.). А згідно військової реформи були позбавлені права звільнення від військової служби (1874 р.).

Іншими словами, меноніти опинилися в ситуації, по-перше, замаху на їх етноконфесійну самобутність. Відповідно до релігійних переконань меноніти в Росії існували як відособлена спільність, зберігаючи в чистоті мову і традиції своїх предків, втім вже 1871 р. уряд скасовує Піклувальний комітет про іноземних колоністів в Південній Росії, а менонітські колонії перейшли в підпорядкування загальних губернських і повітових установ. Уряд починає проводити політику русифікації німців-колоністів. Німецька мова в офіційних зносинах і в діловодстві замінюється російською. Менонітські школи перевели у ведення Міністерства народної освіти, а в 1886-1888 рр. викладання змінюється російською мовою, окрім Закону Божого, та вивчення власне німецької.

По-друге, постали перед неможливим для них світоглядно-релігійним вибором відмови від пацифізму. У 1874 р. Олександр II підписав Маніфест про запровадження військової повинності на принципах обов'язкової та особистої служби усіх громадян імперії, що і спричинило еміграцію частини колоністів-менонітів. Не зважаючи на те, що для них у 1875 р. була введена альтернативна служба на підставі ст. 158 Статуту про військову повинність (у пожежних командах та охорона державних лісів), значна їх частина встигла емігрувати до Північної Америки. Хоча влада всіляко намагалася цьому перешкодити, віруючі все одно полишали ці землі, майже за безцінь їх продаючи.

Так, серед інших, мігрувало майже все населення Бергтальської волості, що стало чи не наймаговішим прикладом менонітської еміграції.

²⁶ Новая религиозная община в колонии Котляревке прихода села Голициновки, Бахмутского уезда (1893). С. 627.

Маріупольський менонітський округ було ліквідовано, землі менонітів були викуплені колоністами інших сповідань із сусідніх колоній²⁷. Так, землі колоній Бергталь та Шенфельд були викуплені німцями-лютеранами з Людвигстальської волості. Землі колоній Гейбуден та Шенталь викупили пієтисти-сепаратисти з колонії Нейгоффунг. Землі колонії Фрідріхсталь викупили місцеві українські селяни. В цілому ж територія колишнього Маріупольського менонітського округу увійшли до складу Маріупольського колоністського округу (лютеранського). Саме тоді населення колоній колишнього менонітського округу змінилося, і з менонітського перетворилося на переважно лютерансько-католицьке. Менонітська складова опинилася у меншості (не всі меноніти покинули ці землі)²⁸.

Тим не менш, на території Катеринославської губернії на початок XX ст. все ще проживало 24 875 менонітів (за переписом 1897 р. тільки у Бахмутському повіті проживало 6109 менонітів). За статистичними підрахунками на території Бахмутського повіту проживало 81,5% всіх менонітів регіону²⁹. А от у Маріупольському повіті залишилося 122 меноніти. Із введенням земських установ Маріупольський округ увійшов до складу загальної повітової одиниці та до 1911 р. (без колонії Фрідріхсталь) становив Петропавлівську волость Маріупольського повіту Катеринославської губернії.

Загалом на території України на початку I Світової війни проживало бл. 77-80 тис. менонітів. Початок війни для громади менонітів став кризовим. Продовжуючи додержуватися принципів пацифізму (хоча на індивідуальному рівні відомі приклади служби в армії), тим не менше, господарства менонітів активно працювали для потреб держави, також вагомим був благодійницький внесок (через структури Червоного Хреста). Але антинімецька кампанія торкалася і менонітів (зокрема, вони були прирівняні до німецьких колоністів – у 1915 р. вступив в дію закон про ліквідацію німецького землеволодіння в Росії), так що вони змушені були звертатися до влади із вимогою визнати їх офіційно не німцями, а голанцями, що і було зроблено (знову німцями вони будуть визнані вже радянською владою у 1922 р.).

Висновки. Таким чином, формування мережі конфесійної присутності течій раннього протестантизму (зокрема менонітства) на землях сучасної Донеччини є проявом процесів, що були характерними для українських земель в цілому і в цьому аспекті є невід'ємним елементом загальноукраїнської картини конфесійного ландшафту в історичному вимірі.

²⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. (2004). С. 105.

²⁸ Бондарь, С. (1916). Секта менонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России). С. 79.

²⁹ Татаринов, С.Н. (2012). Немцы в Бахмутском уезде в XVIII – начале XX столетий.

Носіями раннього протестантизму на Донеччині стали представники європейських народів, що оселялися на південноукраїнських землях стаючи вагомим елементом їх господарського освоєння. Переселенські колонії менонітів спочатку засновувалися безпосередньо вихідцями з Європи, а згодом були колоніями другої чи третьої хвилі, заснованими переселенцями з більш західних українських земель, що з тих чи інших причин змушені були змінювати своє мешкання, пересуваючись далі на схід. Менонітське населення спочатку опановує південь Донеччини (Приазов'я), а згодом (з 80-х років XIX ст.) її центр та північ (Бахмутський та Ізюмський повіти).

Тривала відносна етноконфесійна ізоляція під впливом адміністративної регламентації повсякденного життя сформувала особливу спільноту, виокремлену та існуючу на власних засадах.

Стаючи елементом етноконфесійного ландшафту тодішньої Донеччини, європейські колоністи принесли культуру релігійного життя (яка частково вплинула і на релігійне життя оточуючого середовища), заснували поселення, що існують і до сьогодні, значним чином сформували відповідну інфраструктуру (яка частково зберігається і до сьогодні), а головне показали поліджерельність та різноманітність етноконфесійної картини Донеччини, де європейська складова стала однією з ключових.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Безносова, О. (2003). Меннониты конгрегаций «Мемрик» и их православные соседи (1885-1917). *Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения)*. Донецк. С. 116-124.
- Бондарь, С. (1916). *Секта менонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России)*. Очерк. Петроград.
- Васильчук, В.М. (2004). *Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII-початок XXI ст.)*. Київ.
- Войналович, В., Кочан, Н. (2014). *Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність*. Київ: ІПіЕНД імені І. Кураса НАН України, 2014.
- Донбас в етнополітичному вимірі*. (2004). Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України.
- Душка, В. (1999). *Від старовини глибоко до наших днів: Нариси історії Тельманівського р-ну Донецької обл.* Донецьк. С. 44-45.
- Захарченко, Т. (2008). Німецькі та менонітські колонії північного Приазов'я: система управління колоніями (кінець XVIII – XIX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Випуск 14. Рівне. С. 17– 23.
- Клаус, А. (1869). *Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России*. Выпуск 1. Санкт Петербург.
- Кулинч, І. (1996). *Нариси з історії німецької колонізації в Україні*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Любашенко, В. (1995). *Історія протестантизму в Україні*. Львів: Видавнича спілка «Просвіта»
- Манякіна, О.С. (2015). Релігійні засади суспільного буття німецьких колоністів північного Приазов'я. *Вісник Маріупольського державного університету. Філософія, культурологія, соціологія*. Вип 10. С. 106-107.
- Молчанов, В. (2015). *Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.)*. Київ : Інститут історії України.
- Ніколаєць, Ю. (2012). *Поселенська структура населення Донбасу: етнополітичний аспект динаміки*. Київ: ІПіЕНД імені І. Кураса НАН України, 2012.
- Новая религиозная община в колонии Котляревке прихода села Голициновки, Бахмутского уезда (1893). *Екатеринославские епархиальные ведомости*. № 23. С. 627.
- Полидович, Ю.Б. (2006). Немецкие колонии на территории современной Донецкой области. *Літопис Донбасу*. Донецьк. № 16. С. 96.
- Татаринов, С.Н. (2012). Немцы в Бахмутском уезде в XVIII – начале XX столетий. *VII Научно-практическая конференция «Спецпроект: анализ научных исследований» (14-15 июня 2012 г.)* URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/is1_tatarinov.htm
- Тухватуліна, О. (2011). Трансформація релігійного життя німецькомовного населення північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету. Філософія, культурологія, соціологія*. Вип 1. С. 132-133.
- Якубова, Л. (2014). *Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення*. Київ : Інститут історії України НАНУ.

REFERENCES

- Beznosova, O. (2003). Mennonite congregations «Memrik» and their orthodox neighbors (1885-1917). *Nemcy Priazov'ya i Prichernomor'ya: istoriya i sovremennost' (k 200-letiyu pereseleniya)*, Donetsk, 116-124.

- Bondar', S. (1916). *Sekta menonitov v Rossii (v svyazi s istoriej nemeckoj kolonizacii na yuge Rossii)*. Ocherk. Petrograd.
- Vasylchuk, V.M. (2004). *Nimtsi v Ukraini. Istoriiia i suchasnist (druha polovyna KhVSh-pochatok XXI st.* Kyiv. [in Ukrainian]
- Vojnalovych, V., Kochan, N. (2014) Relihijnyj chynnyk etnopolitychnykh protsesiv na Donbasi: istoriia i suchasnist'. Kyiv: IPiEND imeni I. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
- Donbas v etnopolitychnomu vymiri*. (2014). Kyiv: IPiEND im. I. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
- Dushka, V. (1999). *Vid starovyny hlyboko do nashykh dniv: Narysy istorii Tel'manivs'koho rajonu Donets'koi oblasti*. Donets'k, 44-45. [in Ukrainian]
- Zakharchenko, T. Nimets'ki ta menonits'ki kolonii pivnichnoho Pryazov'ia: systema upravlinnia koloniiamy (kinets' XVIII – XIX st.). Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoji istorii. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Vypusk 14. Rivne. S.17– 23. URL: <http://vuzlib.com/content/view/1596/52/> [in Ukrainian]
- Klaus, A. (1869). *Nashy kolonyi. Opyty y materyaly po ystorry y statystryke ynostannoji kolonyzatsyy v Rossyy*. Sankt Peterburh.
- Kulynich, I. (1996). *Narysy z istorii nimets'koi kolonyzatsii v Ukraini*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian]
- Liubaschenko, V. (1995). *Istoriiia protestantyzmu v Ukraini*. L'viv. Vydavnycha Spilka «Prosvita» [in Ukrainian]
- Maniakina, O.S. (2015). Relihijni zasady suspil'noho buttia nimets'kykh kolonistiv pivnichnoho Pryazov'ia. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Filosofiia, kul'turolohiia, sotsiologhiia*, 10, 104-111. [in Ukrainian]
- Molchanov, V. (2015). *Donbas u systemi sotsial'no-demohrafichnykh ta ekonomichnykh protsesiv (XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian]
- Nikolaiets', Yu. (2012). *Poselens'ka struktrura naseleння Donbasu: etnopolitychnyj aspekt dynamiky*. Kyiv: IPiEND imeni I. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
- Novaya religioznaya obshhina v kolonii Kotlyarevke priхода sela Golicinovki, Baxmutskogo uezda (1893). *Ekaterinoslavskie eparxial'nye vedomosti*. 23. 616-635.
- Polidovich, Yu.B. (2006). Nemeckie kolonii na territorii sovremennoj Doneckoj oblasti. *Litopys Donbasu*. Donets'k, 16, 91-115.
- Tatarynov, S.N. (2012). Nemtsy v Bakhmutskom uezde v XVIII – nachale XX stoletyi. *VII Nauchno-praktycheskaia konferentsyia «Spetsproekt: analiz nauchnykh yssledovanyi» (14-15 yiunia 2012 h.)*. URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/is1_tatarinov.htm
- Tukhvatullina, O. (2011). Transformatsiia relihijnogo zhyttia nimets'komovnoho naseleння pivnichnoho Pryazov'ia (kinets' XVIII – pochatok XX st.). *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Filosofiia, kul'turolohiia, sotsiologhiia*, 1, 129-135. [in Ukrainian]
- Yakubova, L. (2014). Etnonatsional'na istoriia Donbasu: tendentsii, superechnosti, perspektyvy v svitli suchasnoho etapu ukrains'koho natsiotvorennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian]